

MITÄ ANDERSON TARKOITTIKAAAN ”KUVITELLULLA YHTEISÖLLÄ”?

JUSSI PAKKASVIRTA

Vuonna 1983 ensimmäisen kerran ilmestynyt kirja *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*¹ on yksi siteraatuimmista teoksista yhteiskuntatieteellisen ja humanistien tutkimuskirjallisuuden viitteissä. Benedict Andersonin (1936–2015) modernia klassikkoo – kuten montaa muutakin tiedebestselleriä – tulkitaan usein pinnallisesti tai erheellisesti. Termi ”kuviteltu yhteisö” houkuttelee helposti naiiveihin vertauskuviin, joita viljellään surutta opinnäytteissä, tietokirjallisuudessa ja tieteellisissäkin artikkeleissa.

Paluu Andersonin juurille on edelleen paikallaan – erityisesti internetin aikana, kun andersonilainen monikkojen maailma on nopeutunut hurjalla vauhdilla. Perinteisestä kollektiivisesta ja kommunikaatiivisesta toiminnasta on tullut nyt myös uudenlaista konnektiivista toimintaa, joka mahdollistaa identiteettien nopeita muutoksia ja useita samanaikaisia identiteettejä. Vaihtoehtona nationalismille on lisäksi nähty paikallisuuden ja etenkin urbaanien verkostojen nousu. Toisaalta populistien oikeistonationalismin nousu kirjoittaa outoihin kuvitteluihin ja kuvittelun tulkintoihin.

Andersonin ”kuviteltu” pohtii ennen kaikkea nationalismin syntymisen ehtoja. Andersonille nationalismin edellytys on painokapitalismin ja modernien koulutusjärjestelmien synty. Painetun sanan ja median kuvastojen kautta kansakunnan idea voitiin juurruttaa suurten väkijoukkojen tietoisuuteen.¹

Nationalismin voima on sen kameleonttimaisessa eläytymiskyvyssä luoda yhteenkuuluvuuden tunnetta erilaisissa historiallisissa tilanteissa ja sen tavassa toimia eräänlaisena uskonasiana, kansalaisuskontona. Andersonilaisesti anonymisti kuviteltu modernin ajan yhteenkuuluvuus näkyy

siinä, että nationalistinen maailmankuva siirtyy muiden perinteiden lailla sukupolvelta toiselle, esimerkiksi koulutusjärjestelmissä. Nykyinen maailmankuvamme perustuu yhä pitkälti tähän kansakunniksi pirstoutuneeseen kartastoon, joka on piirretty verellä useissa kansallisissa ja kahdessa maailmansodassa sekä siunattu näitä seuraavissa rauhansopimuksissa tai muissa kansainvälisissä sopimuksissa.

Aikakausi ja edistys – käsitteiden muutos

Nationalismista käydyssä teoreettisessa keskustelussa Andersonin kuuluu modernistiseen koulukuntaan. Nationalismin leviäminen liittyy andersonilaisessa skenaariossa niihin prosesseihin, joissa vanhoja agraariyhteiskuntia ylläpitäneet instituutiot ja yhteisöjen sidokset muuttuivat. Teollisuuskapitalismin ja sekulaarin valtion rooli vahvistui – nationalismista tuli 1800-luvulla kapitalismin ja yhteiskuntia johtavien uusien intellektuaalisten eliittien siviili- tai kansalaisuskonto.

Historioitsija Reinhart Koselleck on luonut käsitteen *Sattelzeit*, eli satula-aika. Sen mukaan on olemassa historiallisia kausia, jolloin käsitteet muuttuvat toisenlaisiksi.² Yksi tällainen aikakausi on 1700-luvun loppu ja siitä syntynyt uusi modernin aikakausi, jolloin muodostui kansakunnan tapaisia uusia käsitteitä.

1 Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London 1983 (Revised and extended edition by Verso 1991 ja 1999). Suomeksi: *Kuvitellut yhteisöt – Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua*. Vastapaino, 2007 (suom. Joel Kuortti ja Jouko Nurmiainen).

2 Pakkasvirta, Jussi: ”Kuvittele kansakunta”. Teoksessa *Nationalismit*. WSOY 2005, 70–89.

3 Koselleck, Reinhardt: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford University Press 2002.

Internetin aikana, viimeiset 20 vuotta, on tapahtunut tai tapahtumassa jotain vastaavaa – ja monikkojen maailma on moninkertaistunut äärimmäisen nopeasti. Historiankirjoittajat kertovat ehkä myöhemmin, että 2000-luvun alku oli satula-aika, jolloin käsitteet muuttuivat: nationalismin 200-vuotisesta aikakaudesta tuli jotain muuta, ja ihmiskunta siirtyi verkon ja uuden kommunikation luomaan aikakauteen.

Modernin nationalismin satula-aikaa 1800-luvun alussa voidaan pitää myös irrationaalisen ja sentimentaalisen universaalin edistysajattelun epäonnistumisena: maailma soti itsensä kansallista valtioiksi. Tällainen näkemys on vastakohta liberalistisen koulukunnan traditiolle, jossa nationalismi tulkitaan valistusajan arvojen voitoksi. Esimerkiksi Anthony D. Smith on esittänyt, että nationalismi edustaa niitä 1700-luvun ideaaleja, joissa alettiin vastustaa vallinnutta elitististä yhteiskuntakäsitystä utilitarististen arvojen, sekulaarin koulutuksen, individualistisen ajattelun, yhteisesti jaettujen symbolien ja yhteisöjen muistin avulla.³ Nationalismin syntyminen oli mahdollista, kun uudet liberalismin ja edistysajattelun hengessä koulutetut eliitit ottivat kansallisen kasvatustehtävän huolekseen, jotta ”feodaaliset” arvot saatettiin lopullisesti kitketyksi yhteiskunnista ja industrialismin mukanaan tuoma nopea muutos pystyttiin saamaan hallintaan.⁴

Modernisaationäkökulma jätti kuitenkin vastaamatta moneen olennaiseen uuden poliittisen yhteisön muodostumisen kysymykseen. Miksi nationalismi on omaksuttu ja menestynyt maailmanlaajuisesti? Miksi se on edelleen laajasti omaksuttu, lähes universaali poliittinen arvo, jota kaikki valtiot tukevat? Miksi ja miten nationalismi ”toimii”?

Anonyymisti kuvitellut poliittiset yhteisöt

Andersonin *Kuviteltujen yhteisöjen* siteerautuin kohta liittyy luonnollisesti termiin ”kuviteltu”. Andersson määrittelee kansakunnan ”antropologisessa hengessä” kuvitelluksi poliittiseksi yhteisöksi, joka kuvitellaan luonteeltaan rajalliseksi ja

suvereeniksi. Kansakunta on Andersonin mukaan *kuviteltu*, koska pienimpienkään kansakuntien jäsenet – kansalaiset – eivät koskaan tunne suurinta osaa kansakunnan asukkaista eivätkä tapaa heitä tai edes kuule heistä, mutta silti kansalaisten mielissä elää kuva yhteisöstä. Juuri tämä kansakunnan ”outous” historiallisessa mielessä kiehtoo Andersonia – kansalaisten epätasa-arvoisuudesta ja valtioissa esiintyvistä suuristakin ristiriidoista huolimatta kansakuntaan liitetään ajatus syvästä horisontaalisesta toveruudesta.

Kansakuntia ei Andersonin mukaan siis pitäisi pohtia ”kuvittelun” tai realistisuuden perusteella, vaan niiden olemusta tulisi tarkastella kuvittelemisen tyylin tai tavan perusteella. Tämä on se kohta, joka useilta Andersonin pintapuolisilta siteeraajilta jää ymmärtämättä.

Ajatus kansakunnan suvereenisuudesta perustuu siihen historialliseen 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun kehityskulkuun, jossa valistus ja vallankumous tuhosivat jumalalliseen järjestykseen ja monarkiaan perustuvia hallintotapoja. Oli mahdollista kuvitella uusi poliittinen suvereenisuus, joka oli irrallaan keisarillisesta tai kuninkaallisesta, hengellisestä tai kirkollisesti siunatusta vanhasta järjestyksestä. Nationalismia ei voi tulkita vain poliittiseksi liberalistiseksi ideologiaksi, koska nationalismi on osittain uskonnon tai sukulaisuuden kaltainen ilmiö. Andersonin usein pinnallisesti siteerattu ajatus kansakunnasta ”kuviteltuna poliittisena yhteisönä” aukeaa paremmin hänen käyttämänsä termin ”anonyymi yhteisöllisyys” (*community in anonymity*) avulla.

Tämä ajatus yhteisöllisyydestä liittyy modernisaatiota edeltävään aikakäsityksen muutokseen ja sen pohjalta syntyvään ”monikkojen maailmaan” eli ajan samanaikaisuuteen. Tämä on kansakunta-yhteisön olennainen ero aikaisempiin yhteiskuntia koossapitäviin verkostoihin. Monikkojen maailma alkoi näkyä 1800-luvulla esimerkiksi kirjallisuudessa, romaanien rakenteissa ja sanomalehdistön kasvavassa merkityksessä. Oli helpompi hahmottaa samanaikaisia tapahtumia ja ”tuntea tuntemattomia”, samanlaisia ihmisiä, jotka elivät samalla hetkellä jossain muualla: kaukana, mutta tarpeeksi lähellä.

Anderson antaa kirjassaan esimerkin fiktiivisen romaanin tilanteesta, jossa aviomies A:lla on

4 Smith, Anthony D.: *Theories of Nationalism*. Duckworth and Co., London 1983.

5 Kedourie, Elie: *Nationalism*, Hutchinson and Co., London 1966.

vaimo B ja rakastaja C. Rakastaja C:llä on puolestaan rakastaja D. Jos oletuksena on, että C toimii siten, etteivät A ja D ikinä tapaa, mikä yhdistää A:ta ja D:tä? Andersonin mukaan he elävät ”yhteiskunnissa” (*societies*), kuten Lyypekkissä tai Los Angelesissa, eivät pikkukaupungissa tai kyläyhteisössä. A ja D voivat törmätä toisiinsa kadulla, mutta he eivät tunne toisiaan. Kuitenkin he ovat jollain lailla sidoksissa toisiinsa, ja he ovat sidoksissa toisiinsa myös romaanin lukijan mielessä eli romaanissa esitettyssä aikajanassa ja kuvitellussa maailmassa.

Andersonin ideaa monikkojen maailmasta ja aikakäsityksen muutoksesta on mahdollista havainnollistaa kuvaamalla modernien romaanien rakenteita. Vielä 1800-luvulle asti romaanien luvut yleensä etenivät kronologista aikajanaa pitkin. Ensimmäinen luku kuvaa hetkeä A (neiti x tapaa herra y:n), toinen luku hetkeä B (herra y tapaa herra z:n) ja niin edelleen. Moderneissa romaaneissa esimerkiksi luvut 1 ja 2 saattavat kuitenkin kuvata samaa ajanjaksoa: ensimmäisessä luvussa neiti x tapaa herra y:n hetkellä A ja toisessa luvussa herra z tapaa neiti x:n sisaren hetkellä A toisessa tilassa mutta siis *samaan aikaan*.

Toista Andersonin ajatusta, anonyymiä yhteenkuuluvuutta, voi selvittää kuvitteellisella esimerkillä, jossa kaksi saksankielistä ihmistä istuu kahvilassa 1850-luvulla eri puolilla Eurooppaa. Ihminen A lukee saksankielistä lehteä kahvilassa Berliinissä, ja ihminen B lukee samaan aikaan saksankielistä lehteä Münchenissä. Lehdissä on samaa asiaa käsittelevä uutinen vaikkapa saksan kielen merkityksestä. Nyt sekä A että B lähes alitajuisesti ymmärtävät, että jossain lähellä mutta samalla melko kaukana on toinen ihminen, joka jakaa tämän saksalaisuuden, vaikka he eivät toisiaan tunne eivätkä todennäköisesti edes ikinä tapaa. Yhdistyntyä Saksaa eli saksalaista kansakuntaa ei vielä ole olemassa, mutta ajatus siitä on rakentumassa eli kuviteltu yhteisöllisyys andersonilaisessa hengesessä syntyy.

Kun äskeisten esimerkkien havainnollistamia tapahtumia alkaa olla riittävästi, nationalismin syntymisen ehdot täyttyvät andersonilaisesti. Ihmiset kykenevät rakentamaan kansakunnan abstraktion, kuvitellun yhteisön, josta myös ”todellinen” kansakunta voi syntyä. Kansakunta ei siis tällöin ole vain kuviteltu vaan myös mahdollistaa

– näiden prosessien kiihtyessä tila-ajassa – kansakunnan tai kansallisvaltion synnyn. Kuvitellun yhteisön käsitettä kevyesti viljeleviltä tai arvostelevilta tutkijoilta tämä andersonilainen perusajatus jää huomaamatta: kuvitellusta tulee todellista, ja tämä uusi todellisuus alkaa määritellä kuvittelun tyyliä.

Tämä andersonilainen anonyymi yhteisöllisyys alkoi elää ja sai riittävän pohjansa 1800-luvulla tapahtuneen painokapitalismin kasvun ja koulutusjärjestelmien uudistuksen ansiosta. Kirjoja ja lehtiä uusilla koneilla painaneet ja niihin jatkuvasti investoineet kustantajat tarvitsivat suuren lukijakunnan. Samoin kouluissa tai kinkereillä lukemaan oppinut kansa halusi muutakin luettavaa kuin vain katekismuksensa. Latina ei ollut enää uskonpuhdistuksen jälkeen ollut kirjankustannuksen pääkieli, mutta vasta 1800-luvulla kansankielinen painokapitalismi ja lehdistö alkoivat kasvaa räjähdysmäisesti. Erityisesti tässä mielessä Anderson voidaan hyvin selkeästi lukea nationalismin modernistiseen koulukuntaan.

Nopeaan ja laajentuvaan tiedotusvälineiden muovaamaan maailmankuvaan pohjaava aikakäsitys ei ole 1800-luvun jälkeen vielä ainakaan lopullisen dramaattisesti muuttunut. Yhteisöihin liittyvät ajalliset elementit ovat perustaltaan olleet samankaltaisia noin 200 vuotta. Viime aikoina kuitenkin tietoverkot ja informaatioyhteiskunta muokkaavat vanhaa aikakäsitystä. Muutos voi kuitenkin myös voimistaa samanaikaisuuden tunnetta ja ajatusta monikkojen maailmasta, jota Anderson pitää keskeisenä nationalismin syntymisen ehtona.

Toisaalta näkyy merkkejä siitä, että ”ajan nopeus” kiihtyy niin vauhdikkaasti, että sillä on merkitystä myös vanhojen yhteisöllisyyden ja territorion käsitteiden kannalta. Tapaamme ihmisiä virtuaalisesti internetissä ja katsomme samanaikaisia tapahtumia erilaisista medioista tai globaalisti leviäviä mediasotia useissa eri paikoissa. Maailma pienenee entisestään informaation lisääntyessä. Samalla ”todellisuus” muuttuu. Andersonin ajatusten mukaisesti nykyisyydessä on silti kyse saman ilmiön eri muodoista, sillä nationalismi on yhä edelleen vahvin turvallisuuden ja yhteisöllisyyden lähde.

Nationalismi aikamme helpoimpana uskontona

Kulttuurit ja kansat ovat aina reagoineet elämän ja kuoleman eksistentiaalisiin kysymyksiin rakentamalla myyttejä, identiteettejä ja kuviteltuja yhteisöjä pystyäkseen kohtaamaan maailman pelottavuuden. Andersonilaisen nationalismin olemus kristallisoituu tuntemattomien sotilaiden haudoissa ja muistomerkeissä. Nämä ”kansalliset pyhydet” kuvastavat niitä prosesseja, jossa synnytetään kansakunnan oikeutusta vahvistavia subjekteja ja etsitään yhteiskunnan eri kerroksia lävistäviä yhteisesti kuviteltuja juuria. Tuntemattomien sotilaiden muistomerkit kertovat jotain olennaista nationalismin olemuksesta. Nuo anonyymit kansalaiset kuolivat meidän arvojemme, kotiemme, perheitemme ja maamme puolesta. He olivat kuin me, vaikka emme heitä tunteneetkaan. Tuntemattomia sotilaita syntyy edelleen kaikilla mantereilla – mutta nyt ennen kaikkea valtioiden sisällä, etnisten ryhmien tai vähemmistöjen ”kansallisissa” taisteluissa ja sisällissodissa. Näitä kaatuneita vaan tulkitaan kansallisesti, erilaisin tarkoituksin.

Viimeisen vuosikymmenen aikana vahvistunut oikeistopopulistinen tulkinta nationalismita nojaa vahvasti ”rodulliseen”, etniseen ja poissulkevuteen. Nationalismi luo maallistuneessa maailmassa ihmisille välttämättömän yhteisön ja jäsenyyteen perustuvan turvallisuudentunteen. Politisoitunut kansansuvereniteetin idea yhdistyy jatkuvasti romanttiseen kansallisuusaatteeseen. Anderson ei kuitenkaan esitä nationalismita erityisesti poisrajaavana. Kaikki saattavat tulla kansakuntayhteisön jäseniksi, ja siihen voi liittyä vapaaehtoisesti. Silti oikeistopopulistisissa nationalismin tulkinnoissa viitataan usein aika surutta Andersoniin etnisenkin nationalismin ”kuvittelijana”.

Anderson kyllä tulkitsee nationalismin useassa yhteydessä vallan ylläpitämisen ja legitimoinnin välineeksi, ja väline vaatii tällöin tietoisien käyttäjän olemassaoloa. Nationalismi on ikään kuin ”vääriä tietoisuutta”, jonka varjolla hallitseva luokka lähettää kansalaisten massat esimerkiksi sotimaan ”kansallisten intressien” puolesta. Tämä ei ole kuitenkaan välttämättä ristiriidassa sen kanssa, että nationalismita pidetään laajempaan ilmiönä: maailman ja maailmankuvan rakentamisena ja ylläpitämisenä, joka vaikuttaa kaikissa

yhteiskuntakerroksissa. Niin rikkaiden kuin köyhien perheiden pojat ovat lähteneet sotatantereille – vapaaehtoisina tai pakolla.

Nationalismita voidaan pitää myös mentaalisen rakenteena, joka on syvällisempi kuin tunteet, mielipiteet tai ideologiat. Vaikka Anderson ei käytä analysissaan termiä ”mentaliteetti”, hänen ideansa ovat osittain yhdenmukaisia niin sanotun mentaliteettihistorian kanssa. Nationalismi kuvastaa hitaita mentaalisia muutoksia: arvoja, normeja ja massojen ”psykologiaa”. Myös tätä pitkää historiaa, mentaliteettia, on tulkittu poissulkevana oikeistopopulistisissa nationalismissa.

Espanjankielisessä Latalaisessa Amerikassa on käytössä nationalismin olemusta hyvin kuvaava termi, *Madre Patria*. Termillä viitataan Espanjaan eli Äiti-Isänmaahan. Käsite sopii hyvin myös Andersonilaiseen nationalismitulkintaan. Nationalismiin liittyy ensiksi ”isällinen” elementti. Kansakunta on isä, joka rankaisee, kurittaa, opettaa, lähettää sotimaan, kontrolloi ja sääntelee. Toisaalta on myös äidillinen kansakunta, joka hoitaa kansalaisiaan, suojelee, kasvattaa ja opettaa traditiot, esimerkiksi äidinkielen. Nämä kaksi suhdetta kansakuntaan on imetty jo äidinmaidossa. Kansakunta tarvitsee äitien hoitamia poikia, jotta heistä tulee sotamiehiä, ja naisia, jotta he synnyttäisivät ja kasvattaisivat poikia ja tyttöjä. Armeijoissa pojista – ja nykyään myös tytöistä – sitten tehdään kunnan kansalaisia.

Andersonin tapa selittää nationalismin syntyminen ehtoja selvittää nationalismin kaksia kasvoja. Perinteisten nationalististen formaattien, kuten koulukirjojen, valtionjohtajien puheiden tai virallisen historiankirjoituksen, lisäksi nationalismi ilmenee andersonilaisittain esimerkiksi urheilussa, symboleissa, taiteessa tai fyysisessä ympäristössä. Ja nationalismita uusinnetaan päivittäin esimerkiksi joukkotiedotusvälineissä ja sosiaalisessa mediassa – tai vaikkapa työpaikkakeskusteluissa.

Andersonin *Kuviteltuja yhteisöjä* kannattaa lukea ajatusoppaana, eikä *kuviteltua* voi ottaa liian kirjaimellisesti. Teos ei ole nationalismin kattava ensyklopedia vaan hieno yritys selittää sitä, mistä nationalismissa on kysymys, ja miten ilmiötä voi lähestyä ja tutkia.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston alue- ja kulttuurintutkimuksen professori.